

УДК 94(477) «1943/1945»

ТРОФИМОВИЧ В. В.

<http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

ТРОФИМОВИЧ Л. В.

<https://orcid.org/0000-0003-2393-9128>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.45.2026.33-56>

СПЕЦСЛУЖБИ ОУН(Б) І УПА У ПЕРІОД ПРИФРОНТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ УМОВ БОРОТЬБИ (1943 – 1945)

На основі численного фактичного матеріалу, вагома частина якого уперше введена в науковий обіг, автори охарактеризували діяльність спецслужб ОУН(б) та УПА в 1943 – 1945 рр. У статті підкреслено, що це був найскладніший період у їх розвитку, оскільки швидке наближення лінії німецько-радянського фронту змусило українське підпілля терміново пристосуватися до боротьби в нових умовах. Показано, що значні зусилля спрямовувалися на нарощування його матеріальної бази, у чому важливу роль відіграла Служба безпеки (СБ). З'ясовано, що, використовуючи фронтовий хаос, її боївки захоплювали у містах потрібне для підпілля майно. Накопичуючи «золотий запас», СБ брала участь у зборі з духовенства та населення матеріальних цінностей, контролювала конспірацію побудови підземних складів та житлових криївок. Продовжуючи збройну боротьбу з німецькими окупантами, вона вела переговори з їхніми союзниками, які не бажали далі воювати, отримуючи від них зброю, боєприпаси та амуніцію. Доведено, що за умов посилення конспірації вплив Служби безпеки на підпілля істотно зріс. З'ясовано, що структура її референтур продовжувала будуватися за територіальним принципом, однак штат кожної ланки залежав від багатьох обставин і мав регіональні особливості. Акцентовано на тому, що у зв'язку з необхідністю збереження людського ресурсу для запланованого анти-радянського повстання влітку 1944 р. вона здійснювала заходи зі зриву мобілізації до Червоної армії. Простежено нову хвилю реформувань спецслужб у 1945 р., коли значна кількість підпільників і повстанців переводилася на легальне становище.

Ключові слова: ОУН(б), УПА, Служба безпеки, референтура, спецслужба, розвідка, агентура.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Спеціальні служби ОУН(б) і УПА відіграли важливу роль у двофронтовій боротьбі підпільно-повстанського руху у 1943 – 1945 рр. В умовах сучасної широкомасштабної війни актуальним залишається творче і критичне використання низки аспектів їхнього досвіду у двобої з російським агресором за збереження української державності.

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського, Національний університет «Острозька академія», м. Острог.

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Трофимович В. В., Трофимович Л. В., 2026.

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ISSN 2313-5603

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Після проголошення незалежності України істотний внесок у вивчення певних аспектів вказаної теми здійснили вітчизняні науковці Я. Антонюк, Г. Биструхін, Д. Веденеєв, П. Гнида, В. Засекін, О. Клименко, В. Ковальчук, М. Коц, І. Марчук, В. Огороднік, М. Романюк та інші. Серед діаспорних авторів слід виокремити С. Мудрика-Мечника.

Мета статті: охарактеризувати діяльність спецслужб ОУН(б) і УПА в 1943 – 1945 рр.

Виклад основного матеріалу. Стрімке наближення наприкінці 1943 р. лінії фронту до Західної України спонукало СБ швидко реалізувати низку підготовчих заходів.

Одним із них було поповнення матеріальних ресурсів підпілля. За її участі проводився збір матеріальних цінностей у населення та духовенства (*ГДА СБУ 6: 34*). Так лише на території Порицького р-ну вона реквізувала золоті та срібні речі у церквах сіл Будятичі, Стара Лішня, Морозовичі, Бортнів та Поромів (*Стецюк, 1992: 96–97*). Здобуте під час акцій її боївками передавалося господарчим або референтурі Українського Червоного Хреста (*ДАРО 4: 96*). Наприклад, у ніч на 3 грудня 1943 р. районна боївка СБ викрала з Шацька аптеку для потреб повстанського шпиталю (*Ковальчук, 2006: 230*). Особливо активна діяльність у згаданому напрямку відбувалася під час «фронтового хаосу» (*ДАРО 1: 271*). Зокрема, 17 січня 1944 р. підрайонна боївка СБ та підрозділ УПА здійснили напад на м. Острог, заволодівши залишеним угорцями складом палива та мотоциклів (*ДАРО 2: 166*). Боївка СБ Почаївського р-ну захопила в м. Кременець друкарню (*АУСБУ у ТО 2: 123*).

Осіб, які розкрадали схованки запасів підпілля, есбісти суворо карали. Наприклад, восени 1943 р. боївка Гусятинського р-ну розстріляла за це в с. Ставки Краснянські на Тернопільщині двох симпатиків ОУН (*ГДА СБУ 17: 68*).

Будь-які офіційні взаємини керівників підпілля ОУН та УПА з німцями у цей час категорично заборонялися. За порушення цього наказу 7 березня 1944 р. Військовою СБ був страчений командир загону УПА імені Богуна Порфирій Антонюк («Сосенко») (*ГДА СБУ 20: 16*), а також керівник боївки при референтурі зв'язку Проводу ОУН «Орел». За перемовини з окупантами суворо догану отримав командир УПА-Південь Василь Кук («Леміш»). Лише значні заслуги перед ОУН врятували його від більш суворого покарання (*ГДА СБУ 10: 114*).

Полонених німецьких офіцерів УПА надалі передавала до СБ. Після допиту деяких з них страчували, а частину обмінювали на

ув'язнених оунівців. Так після нападу 20 лютого 1944 р. повстанського куреня «Наливайка» на м. Збараж (Тернопільщина) до надрайонної СБ було передано трьох німецьких офіцерів та двох підофіцерів (*ГДА СБУ 4: 59*). На початку серпня 1944 р. поблизу с. Ясенка-Стецьова Турківського р-ну на Дрогобиччині сотня «Різуна» захопила в полон німецький загін, що відступав. До його складу входило понад 100 вояків. Серед них чимало представників народів Кавказу та Середньої Азії. Забравши зброю та боєприпаси, «Різун» наказав їх відпустити. Після цього щодо рішення командира сотні референтом СБ Володимиром Лівим («Митарем») було розпочато слідство. За його результатами рішення у справі повинен був винести Револьюційний трибунал (*ГДА СБУ 9: 59*).

Продовжувалася боротьба СБ із агентурою Гестапо. У березні 1944 р. був арештований референт СБ Львівського обласного Проводу ОУН «Кривий», який розмістив боївки біля Бродів, де їх обстріляли німці (*ГДА СБУ 6: 197*). Навіть ще у червні 1944 р. СБ Тернопільського обласного Проводу ОУН допитувало захоплених агентів Гестапо (*ГДА СБУ 18: 56–57*).

Однак гітлерівська армія, що відступала уже не становила для УПА небезпеки (*Патриляк, Боровець, 2010: 386–387*). Тому підпілля намагалось уникати із нею сутичок (*ГДА СБУ 9: 104*). При цьому увагу приділяли налагодженню співпраці із союзними їй угорцями, румунами, словаками тощо. Важливу роль у цьому відіграла дипломатична референтура ОУН, яка тісно взаємодіяла із СБ (*ГДА СБУ 10: 5*). Союзні німцям підрозділи укладали з повстанцями таємні угоди про нейтралітет. Обмінювали зброю, боєприпаси та інше військове майно на можливість вільно пройти підконтрольними УПА теренами (*Літопис Української Повстанської Армії, 1989: 154*). Одні із таких перемовин з угорськими військовиками відбулися 6 січня 1944 р. в с. Працюки Дубровицького р-ну на Поліссі. Сторону ОУН на них представляли: шеф СБ округи Михайло Серета («Шворний»), дипломатичний референт Анатолій Татура («Третій») та сотенний «Галайда». Спілкування відбувалося німецькою мовою. В обмін на зброю та боєприпаси угорцям гарантували коридор для виходу з оточення (*ГДА СБУ 12: 274–275*). Наприкінці червня 1944 р. подібні переговори відбулися поблизу м. Любомля. За їх результатами референт СБ Ковельської округи Іван Демчук («Гонта») отримав віз боєприпасів, 15 автоматів, 25 кулеметів системи «Дегтярьова» та 110 напівавтоматичних гвинтівок СВ (*ГДА СБУ 16: 26*).

Переговори з гітлерівцями допускалися лише за посередництва третіх осіб. Переважно вони стосувалися звільнення арештованих

оунівців. Так 13 червня 1944 р. у Львові за сприяння гестапівця Голуба було визволено з в'язниці референта пропаганди Проводу ОУН Олександра Луцького («Андрієнка»). Після звільнення він кілька тижнів був відсторонений від роботи та проходив перевірку (*ГДА СБУ 9: 13*).

Одночасно із заходами щодо поповнення ресурсів підпілля здійснювалося спорудження та обладнання підземних схронів (*Засєкін, Коц, 2010: 20–22*). При цьому важливу роль у конспірації робіт відігравала СБ.

Для побудови криївок залучали лише перевірених людей (*ДАРО 4: 280*). Місця їх знаходження були організаційною таємницею (*ДАРО 3: 124*). Документи, гроші, бібліотеки, господарські предмети, технічне приладдя та продукти передбачалося зберігали окремо від житлових криївок («*За край і волю, за нації долю!*»..., *2017: 145–146*). Для збереження архівів СБ переважно використовували металеві бідони, які герметично опечатували воском. Хоча траплялися й винятки. Зокрема, архів СБ Вижницького надрайону зберігався у дерев'яному ящику, обшитому залізом (*ГДА СБУ 13: 177*).

Осіб, які видавали місця знаходження схронів або їх розкрадали, суворо карали (*Антонюк, 2013: 33*). Під наглядом СБ перебувало переміщення та зберігання стратегічного для підпілля майна. Так 12 грудня 1943 р. боївка СБ «Голуба» забрала сховану поблизу будинку мешканця с. Мокротин на Жовківщині Миколи Сквири друкарню та перевезла її у надійне місце (*ГДА СБУ 30: 22*).

Паралельно із господарською роботою відбувалося створення запасної мережі ОУН. Передбачалося, що її учасники перебуватимуть на легальному становищі. У випадку знищення ворогом діючих ланок підпілля вони швидко займуть їх місце (*ГДА СБУ 6: 37*). За участі СБ будувалася легальна мережа у суворій конспірації за принципом «трійок». Будь-які їхні зв'язки з діючим підпіллям мінімізувалися (*ГДА СБУ 23: 21*).

За умов реорганізації та посилення конспірації вплив есбістів на упівців істотно зріс. Щодо цього вийшла низка наказів. Від 14 січня 1944 р. інструкції СБ для УПА стали обов'язковими (*Літопис УПА, 1999: 44*). Посилювався контроль за перебіжчиками від ворожих формувань на бік останньої. Передбачалася їх ретельна перевірка та утримання окремо від повстанських підрозділів (*Літопис УПА, 1999: 82*). Учасникам УПА заборонялося без нагальної потреби залишати свої підрозділи (*Літопис УПА, 1999: 81–82*). Для прикладу, командир кінної сотні Олексій Брись («Остап») був за це 22 січня 1944 р. арештований Військово-польовою жандармерією

(ВПЖ). На момент його перебування вдома підконтрольний терен зайняли радянські партизани (*ГДА СБУ 22: 72*).

Зусиллями ВПЖ здійснювалися заходи з посилення дисципліни в повстанських підрозділах. З огляду на рішення її судів Групи «Заграда» основна частина покарань продовжувала стосуватися дезертирів та вояків, які заснули на варті. Більшість із них були доволі суворими включно до розстрілу (*Ковальчук, 2008: 79*). Дисциплінарних покарань СБ зазнавали й керівники повстанської армії. Так 21 березня 1944 р. за панікерство та відмову виконати наказ про передислокацію на Полісся було розстріляно командира куреня «Погром» Григорія Кузьму («Мо-роза») (*Літопис УПА, 2010: 116*).

Складним завданням для УПА став перехід лінії фронту. З метою мінімізації людських втрат більшу частину підрозділів тимчасово розпустили. Передбачалося, що за необхідності вони знову зберуться (*Літопис УПА, 2006: 13*). Повстанцям, які переходили на легальне становище, заборонялося займати посаду у радянських установах та організаціях. Вважалося, що цим вони привернуть до себе увагу органів НКВС (*Літопис УПА, 1999: 81–82*).

Частина підрозділів УПА з Волині та Полісся перейшла на Закерзоння, де розгромила формування Армії Крайової (АК) та посилила вплив українців (*В'ятрович, 2011: 194*). Активну участь у цьому брала СБ. Так, на Перемишльщині обласний референт «Осип» сформував окрему сотню з її боївок, яка вела наступ на поляків (*Галаса, 2005: 52*).

Інші направилися у Карпати (*Беземський, 1999*) або до Пінських боліт (*Содоль, 1995: 67*). Важливу роль у цих операціях відіграла СБ. Зокрема, шеф її Волинського обласного проводу ОУН Анатолій Козяр («Гай») відповідав за перехід лінії фронту поблизу Кобрини керівництвом Групи «Тури» (*Андрій, 2004: 109 – 110*).

Станичні та кущові розвідники СБ на час руху фронту залишалися на своїх місцях. При цьому уважно стежити за усіма важливими подіями: переміщенням військ, їхньою чисельністю, озброєнням, настроями солдатів та офіцерів тощо (*АУСБУ ВО 3: 348*). Ковельський окружний комендант СБ Михайло Середа («Шворний») наказав кущовим розвідникам посилити антирадянську агітацію серед червоноармійців. Для цього рекомендував використовувати жінок з інформаційної мережі Служби безпеки (*АУСБУ РО 1: 36–37*).

Більшість її референтів також не покидали своїх теренів. На час руху фронту чимало з них переховувалися у надійних людей. Так

керівниця розвідки Ковельської округи Галина Коханська («Орися») видавала себе за доньку однієї із селянок, хвору на запалення легень (Коханська, 2008: 213).

Незважаючи на важкі втрати, завдяки посиленню впливу у підпіллі, СБ вдалося швидко відновити свою мережу. Продовжувалася її робота у підрозділах УПА. Згідно з наказом коменданта Військової округи «Богун» (південна Рівненщина та північна Тернопільщина) від 18 травня 1944 р. до «почоту» командирів куреня і сотні включали співробітника Військової СБ (ВСБ). За свою роботу він звітував перед її вищим керівництвом (*Літопис УПА, 2006: 370 – 371*).

У підрозділі УПА співробітник ВСБ знаходився на правах бойового старшини. Тому поточне місце його перебування (в бою, марші, постої тощо) визначав відповідний командир УПА. Головним завданням цього співробітника була боротьба з ворожою розвідкою (*ДАРО 1: 247*).

Структура референтур СБ залежала від багатьох обставин та мала свої особливості у кожному регіоні. Наприклад, до складу референтури Здолбунівського надрайону входили: 1) комендант; 2) заступник; 3) суддя; 4) двоє слідчих; 5) шеф зв'язку; 6) секретар (*АУСБУ РО 2: 40–41*). Натомість надрайонне СБ Закерзонського краю мало у своєму складі: 1) референта; 2) «справове звено» (3–5 слідчих); 3) боївку (10–15 вояків) (*Степан Бандера у документах радянських органів..., 2009: 29*).

На Львівщині весною 1944 р. бойову референтуру при Крайовому проводі приєднали до СБ. Розширилися функції її повітових та районних боївок. За погодженням відповідного територіального провідника ОУН їм дозволили страчувати ворожих агентів (*ГДА СБУ 6: 194, 196*).

Окружна боївка на Львівщині мала 15–20 вояків, політвиховника та кількох розвідників; повітові боївки – по 10–12 вояків та власних розвідників. За необхідності їх структура могла змінюватися. Обов'язковими одиницями у їхньому складі були референт, заступник із розвідки, комендант боївки з жандармами, слідчі та архіваріус. Типовим озброєнням повітової боївки СБ були 2 ручні кулемети, автомати, гвинтівки, пістолети та гранати (*Літопис УПА, 2013: 14*).

Восени 1944 р. у Галичині зосередилися близько 80% підрозділів УПА (*ГДА СБУ 26: 37*). Відтоді на цих теренах активно розвивається ВПЖ. Будувалася вона за територіальним принципом. Первинною ланкою на рівні районів були дільничні жандарми (*АУСБУ ЛО: 77–78*).

Кількість підпорядкованих їм підпільників різнилася відповідно до певного терену. Наприклад, дільничний ВПЖ 1-го Перегінського р-ну Станіславщини Дмитро Бичковський («Хмара») мав по два жандарми у кожному селі (*АУСБУ ІФО 1: 21*). Натомість ВПЖ 2-го Войнилівського р-ну Станіславщини «Бурового» нараховувала у січні 1945 р. лише чотири жандарми та перебувала на етапі формування (*АУСБУ ІФО 2: 17*). До їхніх завдань, крім поліційно-виконавчих функцій, входив збір у населення військового майна. Так на початку лютого 1945 р. в с. Берлоги Перегінського р-ну дільничний ВПЖ вилучав гвинтівки, шинелі, взуття та ковдри (*АУСБУ ІФО 1: 12*).

Далі, вище районного ВПЖ, йшли окружний – обласний комендант – командир військової округи УПА. До функцій обласного коменданта входило: 1) керування роботою територіальних ланок жандармерії нижчих рівнів; 2) розслідування справ щодо дезертирства та ухиляння від служби в УПА; 3) винесення вироків на власний розсуд. Наприклад, упродовж листопада 1944 р. – травня 1945 р. охороною коменданта ВПЖ Станіславської обл. Дмитра Вітовського («Андрієнка») було розстріляно 37 упівців. У той же час підрозділи ВПЖ нижчого рівня стратили 240 осіб (*ГДА СБУ 14: 13*).

У жовтні 1944 р. окружна ВПЖ на Львівщині входила до складу відповідного територіального проводу ОУН № 115. Тоді до її завдань в УПА входило: 1) забезпечення мобілізації населення; 2) збір зброї та боєприпасів; 3) упередження розкладницької пропаганди серед повстанців; 4) затримання дезертирів та передача їх до суду; 5) арешт повстанців, запідозрених у зв'язках з радянськими спецслужбами. Після закінчення слідства матеріали та арештованого передавали СБ. Остання повторно перевіряла звинувачення. Також усі слідчі матеріали окружна ВПЖ надсилала відповідному окружному проводу ОУН (*АУСБУ ЛО: 77–78*).

Приблизно у той же час при УПА-Північ створювалися бригади. До складу штабу кожної з них входив референт ВСБ із власною «чотою» (30 бійців), а до командування загону – з власним «роєм» (10 бійців) (*ГДА СБУ 29: 11–12*).

На фоні боїв між Червоною армією та німцями розпочалися нові зміни у підпіллі (*Літопис УПА, 2006: 13*). При цьому у розділених фронтах Крайових проводах Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) та Західних українських земель (ЗУЗ) вони відбувались автономно. 15 липня 1944 р. біля с. Недільна Старосамбірського р-ну на Львівщині було проголошено створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

Важливу роль на всіх рівнях мережі СБ відігравала розвідка. Вона надавала детальні звіти про усі події, що відбувалися на момент зміни влади.

Так 27 липня 1944 р. підрозділи Червоної армії вступили до Львова. Збором інформації щодо цієї події одразу зайнялася СБ. Завдяки донесенням агентури було встановлено настрої місцевого населення та червоноармійців. Охарактеризовано прибулих чиновників. Встановлено адреси місць розташування радянських органів влади, НКВС, НКДБ та міліції. З'ясовано їхні перші заходи. Впродовж вересня 1944 р. СБ у Львові збирала інформацію за двома напрямками відносно: 1) співробітників органів держбезпеки та міліції, виявлення їхньої агентури, оточення, місця проживання, способу життя, особисті якості, робочі графіки тощо; 2) чиновників радянських та партійних органів, викладачів вузів, роботи залізниці, підприємств тощо (*ГДА СБУ 6: 40–41*).

Щодо львівських поляків, міська СБ звітувала, що вони радісно зустрічали Червону армію. Проте, невдовзі їхні настрої кардинально змінилися. Дізнавшись, що Львів планують включити до складу УРСР, вони почали створювати підпільні антирадянські організації. Значна частина поляків була налаштована залишити місто. Крім того, через агентуру СБ дізналася про придушення 2 жовтня 1944 р. німцями Варшавського повстання та втрату у листопаді львівським осередком АК зв'язку з еміграційним урядом у Лондоні (*ГДА СБУ 6: 38*). Загалом розвідувальна мережа СБ у Львові виявила впродовж 1944 р.: 15 офіційних співробітників органів НКВС і НКДБ; 300 осіб, запідозрених у зв'язках із радянською розвідкою; близько 120 осіб, арештованих органами радянської влади; 80 учасників польських націоналістичних організацій. Крім того, складено список із 80-ти українців, убитих поляками у перші дні звільнення Львова (*ГДА СБУ 7: 230*).

У другій половині 1944 р. на теренах Крайового проводу ОУН на ЗУЗ, крім крайових, обласних, окружних та повітових, створюються районні боївки СБ. Здійснювати ліквідацію радянської агентури та активістів їм дозволялося лише з санкції повітового референта (*АУСБУ ТО 3: 20–21*). Основою цих боївок стали вояки самооборонних кущових відділів (СКВ), які мали освіту не менше 7 класів (*Гнида, 2016: 23–24*). Так, до складу боївки Бродівського повітового проводу ОУН на чолі з комендантом Антоном Дубасом («Оріхом») входили 13 вояків, секретар і кулеметник. Крім того, у його підпорядкуванні були районні боївки: 1) Бродівська (12 вояків і кулеметник); 2) Підкамінська (9 вояків); 3) Олеська

(4 вояки та кулеметник); 4) Пониковицька (5 вояків і кулеметник) (Романюк, 2004: 99–108). На території Сокальської округи ОУН діяло 12 районних (кожна по 10 – 12 вояків) і 3 надрайонні боївки (по 20 – 25 вояків) (ГДА СБУ 8: 55). Тобто загальна чисельність учасників боївок СБ округи на Галичині в цей час становила близько 200 вояків.

Переважна більшість їхніх учасників були місцевими жителями. Зокрема, боївка Глинянського р-ну Володимира Макаровського («Чайки») на 90% складалася із мешканців с. Задвір'я (Гнида, 2016: 118).

Незважаючи на прифронтову нестабільність, продовжувалися короткотермінові вишколи СБ. Упродовж 16 січня 1944 р. в с. Мостина на Здолбунівщині пройшов вишкіл керівного складу. Його очолював шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Читання лекцій про методи виявлення агентурних мереж НКВС поєднувалося із практичними заняттями – допитами заарештованих (ГДА СБУ 15: 19). Інший вишкіл відбувався у березні 1944 р. в с. Сільце Божиків Підгаєцького р-ну на Тернопільщині. Для десятиденних курсів окружний референт СБ Василь Магдій («Жар») підібрав «басольвентів» (випускників) Бережанської гімназії. Вони вивчали форми і методи діяльності органів НКВС, німецьких спецслужб і польського підпілля. У квітні – травні на хуторі Погрибиське Стратинського р-ну на Станіславщині відбулося продовження цього вишколу. Цього разу вивчали оперативну та слідчу справу (Клименко, 2017: 159). Нерідко для проведення вишколів використовували періоди затишшя. У квітні 1944 р. боївка СБ Бродівського р-ну ОУН очікувала поблизу с. Ражнів на Львівщині прибуття свого коменданта та проводила заняття (Романюк, 2004: 98). На початку жовтня 1944 р. триденні курси відбулися у Завидівському лісі Порицького р-ну на Волині (ГДА СБУ 2: 31).

Для підготовки написання лекцій вишколів здійснювався збір необхідної навчальної літератури. Наприклад, за наказом окружного референта СБ Миколи Войтовича («Зенона») від 24 жовтня 1944 р. у примусовому порядку вилучали в населення «всі книжки, вишкільні матеріали військового характеру, незалежно на якій мові друковані або писані». Серед них, крім розвідки, контррозвідки та криміналістики, згадуються детективи, підручники з психології, статuti піхоти, кавалерії, артилерії, військові й адміністративні карти (ДАРО 3: 58).

Упродовж весни – літа 1944 р. СБ розгорнула в Західній Україні акцію зі зриву мобілізації місцевого населення до Червоної армії (Антонюк, 2012а: 189). Очікувалося, що найближчим часом

розпочнеться масштабний конфлікт між англо-американськими військами та Радянським Союзом. У цей час підпілля планувало підняти в більшовицькому тилу масштабне повстання (*ГДА СБУ 11: 39*). За тих обставин важливим було зберегти для його здійснення людські резерви (*АУСБУ ВО 7: 17*).

Зрив мобілізації до Червоної армії відбувався різними шляхами: подачею фальшивих списків, масовою неявкою у військкомати, організацією втеч призовників та розповсюдженням агіток (*Стародубець, 2006: 296*). Так 10 березня 1944 р. на приміщенні сільради с. Сильно Ківерцівського р-ну Волинської обл. боївка СБ залишила відозву до населення. У ній молоді заборонялося з'являтися на призовні пункти (*ДАВО: 3*). Референт СБ Микола Мандзюк («Олег») дозволив йти у Здолбунівський районний військкомат лише старим та інвалідам (*ДАРО 5: 15*). Восени 1944 р. лоївка Федора Пасальського («Орли-ка») поблизу с. Горячів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. розігнала групу призовників. З них шістьох забрали до себе (*АУСБУ ВО 4: 311*). Водночас агентура СБ поширювала серед місцевого населення чутки, що «західників» відправляють на передову, щоб там їх якнайшвидше винищити (*ГДА СБУ 11: 39*). Внаслідок дій СБ заходи із проведення мобілізації у Рівненській обл. до 1 вересня 1944 р. вдалося виконати лише на 56% (*Мотука, 2005: 438*). Подібна ситуація була й у Волинській обл. (*ДАВО: 2*).

Наприкінці 1944 р. розпочалася нова хвиля реформувань у підпіллі ОУН та УПА. Через зміну тактики величезна кількість людей виявилася «баластом», який приносив більше шкоди, ніж користі. Передбачалося залишити лише ідейних, перевірених роботою, добре підготовлених і законспірованих підпільників. Інших переводили у ранг «симпатиків» та відсторонювали від організаційних таємниць (*ГДА СБУ 5: 36–37*). Відбувалося скорочення референтур у проводах усіх рівнів. Починаючи з надрайону і нижче, діяли лише чотири з них: 1) організаційна (їй підпорядковувався зв'язок і господарча підреферентура; 2) військова; 3) політична (у складі відділів: технічний, видавничий, пропагандистський та інформаційний); 4) СБ (із розширеними повноваженнями) (*Марчук, 2009: 125*).

Значних реорганізацій зазнала військова СБ. Від 22 січня 1945 р. структури розвідки УПА та СБ об'єднали в одну організаційну одиницю – «Розвідувальна референтура» (під керівництвом СБ) (*Огороднік, 2009: 133–134*). Впродовж березня – травня розформувалися підрозділи ВПЖ в УПА-Захід (*ГДА СБУ 14: 12*). Її функції переходили до СБ відповідного територіального проводу ОУН.

У вересні 1945 р. було розпущено бригади УПА, а залишки поділено на відділи особливого призначення (ВОП) (по 20–40 вояків) та диверсійні групи (*ГДА СБУ 29: 84*). Планувалося закріплення кожного з них за певними районами (*ГДА СБУ 21: 7*). Проте через значні втрати повністю здійснити цього не вдалося (*ГДА СБУ 29: 33*). В оперативному відношенні вони підлягали СБ. Однак, на відміну від боївок останньої (10–20 осіб), не мали слідчо-каральних функцій, а здійснювали виключно диверсійно-бойові операції (*Літопис УПА, 2006: 23*). Крім того, ВОПи здійснювали охоронні функції. Наприклад, один із них під керівництвом «Гамалії» пильнував у Стиденському лісі (Костопільщина) склад і шпиталь УПА (*ГДА СБУ 25: 21зв.*).

Поступово посилювалася бойова роль СБ. Інтенсивність її діяльності залежала від сезону. В особливо важкі періоди боївки розбивалися на невеликі групи по 2-3 особи і тимчасово припиняли діяльність (*ЩДАГОУ: 13*). Влітку їхня бойова активність посилювалася, а взимку зменшувалася (*Політичний терор і тероризм в Україні..., 2002: 749*). За необхідності вони об'єднувались і утворювали більш чисельні формування. У лютому 1945 р. об'єднані боївки здійснили напад на райцентр Вербу Волинської обл. (*ГДА СБУ 16: 169*). На початку того ж місяця боївка Володимир-Волинського р-ну Йосипа Собчака («Бойка») з 15-ти бійців намагалася захопити коней у підсобному господарстві прикордонного загону НКВС у с. Підгайці (*ГДА СБУ 1: 51*). Боївка Рокитненського р-ну Федора Зозюка («Рогача») здійснювала весною 1945 р. рейди на Житомирщину (*ГДА СБУ 2: 82*).

Із полоненими, захопленими під час бойових акцій, СБ вчиняла б залежно від провин конкретної особи. Частина страчували, інших звільняли. Цінних для підпілля фахівців забирали з собою. Зокрема, таким чином боївка Владислава Соболя («Славути») вчинила із захопленим лікарем Путильського раймедвідділу Поляковим, якого відправили до куреня УПА «Перебийноса» (*АУСБУ ЧО: 150*).

Ефективною тактикою збройної протидії ворогу були індивідуальні теракти щодо представників радянських силових органів і високопоставлених чиновників. У більшості випадків спочатку їх намагалися попередити погрозливими записками. Якщо це не діяло, приступали до підготовки та виконання теракту. Виконавців рекомендувалося вербувати серед добровольців, невиліковно хворих і підпільників із серйозними провинами (*Антонюк, 2012б: 4–9*). Інколи шляхом виконання теракту підозрюваний проходив перевірку благонадійності (*АУСБУ ВО 5: 44*). Так організаційний

референт ОУН у Перемишлі «Спольський» звертався з листом до керівництва СБ: «Щоб виправдати себе та спокутувати свою ганьбу, зобов'язуюсь вбити генерала чи полковника НКДБ. Зачекаю як вони виходитимуть з будинку та кину гранату. На револьвер надії менше...» (*ГДА СБУ 31: 340*).

Нерідко для виконання завдання агент занурювався у вороже середовище. За вказівкою референта СБ Олександра Нікітіча («Вороного») підпільниця Галина Січкарук («Тіна») влаштувалася домробітницею до начальника Турійського райвідділу НКВС Антона Гаркуши. Обравши 8 лютого 1945 р. зручний момент, вона його застрілила та перейшла на нелегальне становище (*Антонюк, 2015: 257–261*). У квітні того ж року завдання вийти з повинною та вбити капітана НКВС Разделкіна отримала від референта СБ Володимир-Волинського р-ну Михайла Мороза («Богдана») оунівка Зоя Куляк («Завзята») (*АУСБУ ВО 1: 33*).

На основі співпраці у ліквідації радянських чиновників та силовиків налагодилися взаємини СБ із підпіллям АК. Весною 1945 р. такі переговори відбулися в с. Нова Гута Монастириського р-ну Тернопільської обл. (*АУСБУ ТО 3: 53–57*). За узгодженням із представниками АК есбісти зобов'язувалися ліквідувати поляків, які пішли на співпрацю з радянською владою – агентів, чиновників, активістів, бійців винищувальних батальйонів. Щодо кожного ліквідованого складався протокол. У випадку не обхідності перевірки підстав каральних дій СБ щодо поляків їх надавали представнику АК. Повною мірою співпраця так й не розгорнулася. Причиною цьому став обмін населенням між УРСР та Польщею. Після виїзду поляків з Тернопільщини контакти між СБ та підпіллям АК на цих теренах припинилися (*ГДА СБУ 27: 356–358*).

Наприкінці 1944 р. СБ розпочала розбудову розвідувальної мережі у винищувальних батальйонах (*Антонюк, 2009: 355–357*). В інструкції ОУН зазначалося: «Необхідно ближче підійти до істрибків, їх зброю обернути проти ворога, підбирати таких, які б виконували теракти над активними більшовіками, це змусить більшовиків зменшити їх кількість. Вони можуть, коли знайдемо чесних, бути нашим мечем там, де не можливо підступити... Шукати серед них наших прибічників і при їх допомозі знищувати активних начальників і дільничних уповноважених міліції» (*ГДА СБУ 29: 198–199*).

Інколи для ефективності виконання завдань з бійців винищувальних батальйонів і винищувальних груп створювали агентурні диверсійно-терористичні групи СБ. Зокрема, референт СБ

Ковельського р-ну Іван Дмитрук («Бунтар») поставив одній з таких груп завдання спалити будівлі підсобного господарства військової частини і молокоприймальний пункт (*АУСБУ ВО 2: 44*).

Особливо цінною була агентура серед керівництва «істрибків». Так командир винищувального батальйону Торчинського райвідділу МВС Іван Семенюк неодноразово передавав референту СБ Панасу Ковальчуку («Залісному») плани операцій проти підпілля ОУН (*АУМВСУ ВО: 2*).

Головною причиною успіху у вербуванні агентури з «істрибків» був їх тісний зв'язок із місцевим населенням. Чимало бійців винищувальних груп і батальйонів мали в підпіллі ОУН своїх родичів, друзів, односельчан, знайомих. Частина з них самі в минулому були повстанцями.

Набуття агентури серед співробітників НКВС мало значно скромніші результати. Більшість із них погоджувалася працювати на основі компромату. Наприклад, старшину та рядового із запасного полку НКВС завербували, коли ті ходили на вечорниці до місцевих дівчат (*АУСБУ ВО 6: 138*). Дехто мав родичів серед місцевого населення. Наприклад, дільничний уповноважений НКВС Вишневецького р-ну Тернопільської обл. Добровольський, який з зими 1945 р. працював на районного референта СБ Юрія Бойчука («Зірку») (*Клименко, 2017: 161*). Ініціатива співробітників в НКВС до співпраці з ОУН викликала в СБ підозри. Згаданих кандидатів у агенти ретельно перевіряли. Зокрема, такий випадок трапився весною 1945 р. у Межиріцькому р-ні Рівненської обл. (*ГДА СБУ 5: 40–41*). Більшість агентури в середовищі НКВС-НКДБ вербували поміж технічного персоналу, який набирался з місцевого населення. Їхнім завданням був збір усієї цінної для підпілля інформації: 1) персональних даних оперативних співробітників; 2) планів службових приміщень, слідчих ізоляторів тощо; 3) копіювання або викрадання таємних документів; 4) фіксування даних щодо радянської агентури (*ДАРО 1: 186–189*). Так агентом референта СБ Великоборківського р-ну Івана Сеника («Верби») був фірман місцевого райвідділу НКДБ Бутковський (*АУСБУ ТО 1: 67*). При Меденицькому райвідділі НКВС Дрогобицької обл. до грудня 1945 р. працювала інформаторкою СБ «Марійка» (*Веденєєв, Биструхін, 2007: 91–93*). Точні дані про співробітників НКВС та розміщення їхніх кабінетів була потрібна есбістам для з'ясування, де проводився допит та ким (*ГДА СБУ 19: 60–61*).

Посилилась розвідувальна робота СБ у містах. У інструкції керівникам надрайонів від 12 листопада 1945 р. зазначалося: «Здобувати міста. Навіть коштом послаблення роботи по селах» (*Національні відносини в Україні у ХХ ст., 1994: 285*). Головним чином її розбудовували референти надрайонних та окружних проводів. До міської розвідувальної мережі намагалися залучити: 1) робітників підприємств промислового та військового значення; 2) службовців; 3) учнів і студентів; 4) священиків (*ГДА СБУ 28: 303*).

Високий рівень оперативної майстерності СБ того часу засвідчує складна оперативна гра, яку вдалося провести референту СБ ОУН на ПЗУЗ Миколі Козаку («Вівчару») (*Історія органів державної безпеки на Волині, 2012: 98*).

На початку 1945 р. досвідчений співробітник НКДБ УРСР Сергій Карін-Данилеко подав ідею створення легендованого «Проводу ОУН на СУЗ» (охоплював Білоцерківську, Конотопську, Дніпропетровську, Криворізьку та Миколаївську округи). Головним його завданням було налагодження контактів з оунівським підпіллям у Західній Україні та просуванням до складу керівництва власної агентури. На чолі цієї легендованої структури вирішено було поставити досвідченого агента Михайла Захаржевського, а його заступником – Катерину Маньковську. До них долучили перевербовану учасницю Київського осередку ОУН Людмилу Фою («Оксану») (*Веденєєв, Биструхін, 2007: 93–94*). Ця агентурна група отримала сфабриковані чекістами підпільні документи. Серед них «лист українських націоналістів» з погрозами на адресу письменника Максима Рильського (*Боярчук, 1995*).

Реалізуючи операцію НКДБ УРСР, 6 травня 1945 р. радянські агенти Людмила Фоя та Ніна Калуженко («Ірина») прибули до Луцька та під виглядом представників Проводу ОУН на СУЗ намагалися вийти на зв'язок з оунівцями. Цим вони привернули до себе увагу СБ. Після чотирьох днів спостереження їх таємно схопила районна боївка Петра Тихнюка («Михася»). Під час допитів «Оксана» надала детальні свідчення про свої агентурні завдання. Натомість «Ірина» заперечувала свій зв'язок з органами НКДБ та була розстріляна. Надалі Л. Фоя погодилася взяти участь в оперативній грі з НКДБ УРСР (*Білас, 1994: 363–364*).

За завданням М. Козака 19 липня 1945 р. вона повернулася до Луцька, де тимчасово зупинилася у сестри Калуженко – Анастасії Зисько та намагалася відновити зв'язок з НКДБ. Через кілька днів Л. Фоя зустріла на вулиці майора держбезпеки та повідомила йому, що знаходиться на Волині із таємним завданням. Однак не може повернутися до Києва, адже її пропуск прострочений на два місяці.

На що офіцер порадив їй звернутися до дорожньо-транспортного відділу. Завдяки цій пораді вона відновила втрачений зв'язок (Іванченко, 2009: 29).

23 липня 1945 р. Л. Фоя із значною кількістю оунівської літератури повернулася до Києва (Веденєєв, Биструхін, 2008: 212). Зустрілася на конспіративній квартирі з представниками центрального апарату НКДБ – генерал-лейтенантом Дроздецьким, Йовенком і Тенельзоном. Доповідала про успіх операції та переконувала для її закріплення направити до Луцька «Гараса» з «Євгенією». Недооцінка керівниками НКДБ УРСР можливостей СБ ОУН та певна ейфорія від «успіхів» призвели до чергового провалу (Веденєєв, Биструхін, 2006: 198).

5 серпня 1945 р. М. Захаржевський та Л. Фоя прибули до Луцька та одразу були схоплені СБ (ГДА СБУ 24: 32–34). На допитах досвідчений резидент НКДБ дотримувався відпрацьованої легенди. Однак на очній ставці почав «сипатися» та погодився написати лист до Києва із пропозицією викликати К. Маньковську. До нього есбісти додали запрошення прибути на нараду Проводу ОУН. Л. Фоя знову 8 вересня 1945 р. успішно відвезла документи до Києва та через 11 днів повернулася разом з К. Маньковською (Веденєєв, Биструхін, 2007: 93–94).

Про провал операції керівництво НКДБ дізналося лише у квітні 1946 р. (Іванченко, 2009: 37). За «порятунок організації на ПЗУЗ» М. Козак був нагороджений рішенням УГВР від 8 жовтня 1945 р. Золотим Хрестом Заслуги (Веденєєв, Биструхін, 2007: 94).

Висновки. Таким чином, період з кінця 1943 – кінця 1945 рр. був найскладнішим у розвитку спецслужб ОУН та УПА. Швидке наближення лінії фронту спонукало підпілля швидко пристосуватися до боротьби в нових умовах. Значні зусилля спрямовувалися на посилення матеріальної бази підпілля. У цьому напрямку важливу роль відігравала СБ. Використовуючи фронтовий хаос, її боївки захоплювали у містах необхідне для підпілля майно. Створюючи «золотий запас», есбісти брали участь у зборі з духовенства та населення матеріальних цінностей. Слідкували за конспірацією побудови підземних складів та житлових криївок. Продовжуючи збройну боротьбу з німцями, вели переговори з їхніми союзниками, які не бажали далі воювати. Від останніх вони отримували зброю, боєприпаси та амуніцію.

Майже одночасно у липні 1944 р. на розділених лінією фронту теренах ЗУЗ та ПЗУЗ паралельно виникли УГВР та НВРО. Остання розробляла реформу мережі СБ. Однак уже восени того ж року її створення визнали помилковим, а її діяльність згорнули.

За умов посилення конспірації вплив СБ на підпілля значно зріс. На усіх рівнях відбулося скорочення керівних центрів ОУН та УПА. Надлишкові кадри переводилися на легальне становище. На теренах Волині та Полісся поступово зникали підрозділи ВПЖ. Натомість у Карпатському краї вона, навпаки, активно розбудовувалася.

Під час переходу лінії фронту більшість есбістів залишалися на місцях та стежили за усіма важливими подіями. Чимало з них переховувалися у надійних людей, які підтримували діяльність ОУН. Незважаючи на значні втрати, їм вдалося не лише швидко відновити свою мережу, а навіть її посилити. Починаючи від сотні УПА, на правах бойових старшин, продовжували свою діяльність військові есбісти.

Структура референтур СБ загалом повторювала попередній період. Вона продовжувала будуватися за територіальним принципом, починаючи від станиць. Однак штат кожної ланки залежав від багатьох обставин та мав регіональні особливості. На теренах Галичини зберігався повітовий поділ мережі СБ, а її районні боївки з'явилися лише у другій половині 1944 р.

Незважаючи на нестабільність ситуації продовжувалися короткотермінові вишколи СБ. Для підготовки навчального матеріалу здійснювався збір книг про військову справу, психологію, принципи ведення слідства, роботу розвідки та контррозвідки.

У зв'язку із необхідністю збереження людського ресурсу для запланованого повстання влітку 1944 р. СБ проводила заходи із зриву мобілізації до Червоної армії. Шляхом агітації та погроз забезпечувала масову неявку на призовні пункти. Розганяла колони мобілізованих. Частина призовників забирала у підпілля.

На початку 1945 р. розпочалася нова хвиля реформувань. Значну кількість підпільників та повстанців переводили на легальне становище. ВПЖ в УПА-Захід, а також розвідку УПА розформували та приєднували до місцевої мережі СБ. Після цього жандармерія продовжувала діяти лише при підрозділах УПА на Закерзонні. На теренах Волині та Полісся з розформованих повстанських підрозділів створювалися відділи особового призначення, які в оперативному відношенні підпорядковувалися СБ. Посилювався розвідувальний напрямок роботи, особливо у щодо набуття агентури в середовищі винищувальних груп та винищувальних батальйонів. Завдяки агентурі у ворожому середовищі здійснювали індивідуальні теракти щодо керівників органів НКВС-НКДБ, винищувальних батальйонів, а також радянсько-

партійного активу. Зростав фаховий рівень есбістів, що дозволяв їм проводити складні оперативні ігри з досвідченими співробітниками НКДБ. Поступово уніфікувалася структура СБ, методика роботи та завдання її підрозділів.

Використані посилання

Андрій М. (2004). Спогади. Повертаючись думками... 60 років тому. *Визвольний шлях*. Кн. 8. С. 107–112.

Антонюк Я. (2009). Агентура СБ ОУН(б) у винищувальних батальйонах Волині (1944–1954 рр.). *Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції [Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю]*, (м. Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). Луцьк. С. 355–357.

Антонюк Я. (2012а). Взаємовідносини Служби безпеки ОУН(б) з Червоною армією на території Волині та Полісся (1944–1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки»*. Острог. Вип. 19. С. 187–196.

Антонюк Я. (2012б). Індивідуальний тероризм Служби безпеки ОУН(б) проти співробітників радянських силових органів на території Волині та Полісся (1945–1951). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк. № 10. С. 4–9.

Антонюк Я. (2013). СБ ОУН(б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.). Луцьк: Надстир'я-Ключі. 228 с.

Антонюк Я. (2015). Самопожертва та трагедія підпільниць ОУН: Галина Січкарук. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії: матеріали Всеукраїнської наук. історико-краєзн. наук. конф., присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 р., м. Володимир-Волинський*. Луцьк, Вип. 54. С. 257–261.

АУМВС ВО – Архів управління внутрішніх справ України у Волинській області. Ф. ОС. Спр. 4271.

АУСБУ ВО 1 – Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (АУСБУ ВО). Ф. 4. Спр. 920.

АУСБУ ВО 2 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 1530.

АУСБУ ВО 3 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 4109.

АУСБУ ВО 4 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 4282. Т. 1.

АУСБУ ВО 5 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 4287.

АУСБУ ВО 6 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 4947.

АУСБУ ВО 7 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 6115. Т. 2.

АУСБУ ІФО 1 – Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській обл. (АУСБУ ІФО). Ф. 3. Спр. 8366.

АУСБУ ІФО 2 – АУСБУ ІФО. Ф. 3. Спр. 10888.

АУСБУ ЛО – Архів Управління Служби безпеки України у Львівській обл. Ф. 56. Спр. 29690.

АУСБУ РО 1 – Архів Управління Служби безпеки України у Рівненській обл. (АУСБУ РО). Ф. 4. Спр. 7782.

АУСБУ РО 2 – АУСБУ РО. Ф. 4. Спр. 67427.

АУСБУ ТО 1 – Архів Управління Служби безпеки України у Тернопільській обл. (АУСБУ ТО). Ф. 6. Спр. 18620.

АУСБУ ТО 2 – АУСБУ ТО. Ф. 6. Спр. 19401.

- АУСБУ ТО 3 – АУСБУ ТО. Ф. 6. Спр. 27359.
- АУСБУ ЧО – Архів Управління Служби безпеки України у Чернівецькій обл. Ф. 5. Спр. 209. Т. 2.
- Беземський Г. (1999). Школа «Лісових чортів». *Волинь* (Луцьк). 23 січня.
- Білас І. (1994). Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953). У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь. 686 с.
- Боярчук П. (1995). Як волинські бандерівці Рильського врятували. *Волинь* (Луцьк). 15 червня.
- Веденєєв Д., Биструхін Г. (2006). Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): монографія. Київ: Генеза, 408 с.
- Веденєєв Д., Биструхін Г. (2007). Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: монографія. Київ: К.І.С. 568 с.
- Веденєєв Д., Биструхін Г. (2008). «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки: монографія. Київ: К.І.С. 568 с.
- В'ятрович В. (2011). Друга польсько-українська війна. 1942–1947. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 288 с.
- Галаса В. (2005). Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: видавництво «Мс». 272 с.
- ГДА СБУ 1 – Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 2796.
- ГДА СБУ 2 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5660.
- ГДА СБУ 3 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 6081.
- ГДА СБУ 4 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 25020.
- ГДА СБУ 5 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 48139.
- ГДА СБУ 6 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50970. Т. 1.
- ГДА СБУ 7 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50970. Т. 2
- ГДА СБУ 8 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67416.
- ГДА СБУ 9 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1.
- ГДА СБУ 10 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 2.
- ГДА СБУ 11 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67426.
- ГДА СБУ 12 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67430.
- ГДА СБУ 13 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67443. Т. 1.
- ГДА СБУ 14 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67449.
- ГДА СБУ 15 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67640.
- ГДА СБУ 16 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67815.
- ГДА СБУ 17 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67825. Т. 2.
- ГДА СБУ 18 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68211. Т. 1.
- ГДА СБУ 19 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68245. Т. 2.
- ГДА СБУ 20 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68246.
- ГДА СБУ 21 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 76047.
- ГДА СБУ 22 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 8054.
- ГДА СБУ 23 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 67439. Т. 2.
- ГДА СБУ 24 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 71184.
- ГДА СБУ 25 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75132.
- ГДА СБУ 26 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 751333.
- ГДА СБУ 27 – ГДА СБУ. Ф. 7. Спр. 4.

- ГДА СБУ 28 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 21.
 ГДА СБУ 29 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 57.
 ГДА СБУ 30 – ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-7442.
 ГДА СБУ 31 – ГДА СБУ. Ф. 71. Спр. 99.
 Гнида П. (2016). Боївка «Чайки». Львів: ПП Видавництво «Бона». 144 с.
 ДАВО – Державний архів Волинської області. Ф. Р-1. Спр. 11.
 ДАРО 1 – Державний архів Рівненської обл. (ДАРО). Ф. Р-30. Спр. 16.
 ДАРО 2 – ДАРО. Ф. Р-30. Спр. 22.
 ДАРО 3 – ДАРО. Ф. Р-30. Спр. 24.
 ДАРО 4 – ДАРО. Ф. Р-30. Спр. 32.
 ДАРО 5 – ДАРО. Ф. Р-2771. Спр. 1349.
 «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення (2017).
Національний музей України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. К.: Аеростат. 324 с.
 Засекін В., Коц М. (2010). Схорони (бункери) Волині. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня». 84 с.
 Іванченко В. (2009). Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто; Львів: Літопис УПА. Т. 8 (Серія: Події та люди). 128 с.
 Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне видання. (2012). Луцьк: Ініціал. 240 с.
 Клименко О. (2017). СБ ОУН(б) на Тернопільщині 1942–1952 рр. *Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 75-річчя утворення Української Повстанської Армії*. Тернопіль. С. 155–166.
 Ковальчук В. (2006). Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА. Т. 7. (Серія «Бібліотека»). 512 с.
 Ковальчук В. (2008). Протоколи допитів у системі документообігу Організації Українських Націоналістів ОУН(б) і Української Повстанської Армії (1940 – 1944 рр.). *Воєнна історія*. Вип. 5. С. 75–80.
 Коханська Г. (2008). Озброєні честю. Спогади розвідниці ОУН-УПА. Луцьк: ВМА «Герен». 376 с.
 Літопис Української Повстанської Армії. Основна серія. Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга перша: Початки УПА: документи й матеріали. (1989). Торонто: Літопис УПА. 256 с.
 Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля. 1943–1944: Документи і матеріали. (1999). Київ; Торонто. 724 с.
 Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946: Документи і матеріали. (2006). Київ; Торонто. 1448 с.
 Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945: Невідомі документи. (2010). Київ; Торонто. 640 с.
 Літопис УПА. Нова серія. Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ 1944–1954. (2013). Київ; Торонто. 1320 с.
 Марчук І. (2009). Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур». Рівне: видавець Олег Зень. 168 с.
 Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів (1994). Київ: Наукова думка. 558 с.
 Огороднік В. (2009). Підготовка кадрів у референтурах СБ ОУН(б) у 1941–1951 рр. Дис. к.і.н. КНУ імені Т. Шевченка. 281 с.

Патриляк І., Боровець М. (2010). Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М. 590 с.

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. (2002). К.: Наукова думка. 952 с.

Романюк М. (2004). Причинки до історії референтури СБ Бродівського повітового Проводу ОУН у 1944–1946 роках. *Визвольний шлях*. Кн. 1. С. 96–108.

Содоль П. (1995). Українська Повстанча Армія, 1943–1949. Нью-Йорк: Пролог. 199 с.

Стародубець Г. (2006). Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років): монографія. Тернопіль: Підручники і посібники. 527 с.

Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). (2009). Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 640 с.

Стецюк Г. (1992). Чорні дні Волині. 1941 – 1944 або непоставлений пам'ятник: спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. Володимир-Волинський: Світязь. 128 с.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1. Спр. 1693.

Motyka G. (2006). *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM. 719 s.

References

Andrii M. (2004). Memories. Returning in my thoughts... 60 years ago. *Vyzvolnyi Shliakh*. Book 8. P. 107–112. (ukr.).

Antoniuk Ya. (2009). OUN(b) Security Service agents in the extermination battalions of Volhynia (1944–1954). *The Past and Present of Volhynia and Polissia: Pages of the Military History of the Region: materials of the XXX All-Ukrainian Scientific and Practical Historical and Local History Conference, March 24–25, 2009*. Lutsk. P. 355–357. (ukr.).

Antoniuk Ya. (2012a). Relations between the Security Service of the OUN(b) and the Red Army in Volhynia and Polissia (1944–1945). *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy." Series: "Historical Sciences"*. Ostroh. No 19. P. 187–196. (ukr.).

Antoniuk Ya. (2012b). Individual terrorism of the Security Service of the OUN(b) against employees of Soviet law enforcement agencies in Volhynia and Polissia (1945–1951). *Scientific Bulletin of Lesia Ukrainka Volhynian National University*. Lutsk. No. 10. P. 4–9. (ukr.).

Antoniuk Ya. (2013). The Security Service of the OUN(b) in Volhynia and Western Polissya (1946–1951). Lutsk: Nadstyria-Kliuchi. 228 p. (ukr.).

Antoniuk Ya. (2015). Self-sacrifice and tragedy of OUN underground members: Halyna Sichkaruk. *Past and present of Volhynia and Polissya. The city of Volodymyr-Volynskyi and Pobuzhzhia in world and Ukrainian history: materials of the All-Ukrainian scientific and regional studies conference dedicated to the 1000th anniversary of the memory of Kyiv Prince Volodymyr the Great and the 860th anniversary of the beginning of the construction of the Assumption Cathedral, October 23, 2015, Volodymyr-Volynskyi, Lutsk*. No 54. P. 257–261. (ukr.).

ADIAU VR – Archive of the Department of Internal Affairs of Ukraine in Volyn region. F. OS. C. 4271.

AASSU VR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Volyn region (AASSU VR). F. 4. C. 920.

AASSU VR 2 – AASSU VR. F. 4. C. 1530.

AASSU VR 3 – AASSU VR. F. 4. C. 4109.

AASSU VR 4 – AASSU VR. F. 4. C. 4282. Vol. 1.

AASSU VR 5 – AASSU VR. F. 4. C. 4287.

AASSU VR 6 – AASSU VR. F. 4. C. 4947.

AASSU VR 7 – AASSU VR. F. 4. C. 6115. Vol. 2.

AASSU IFR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Ivano-Frankivsk region (AASSU IFR). F. 3. C. 8366.

AASSU IFR 2 – AASSU IFR. F. 3. C. 10888.

AASSU LR – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Lviv region. F. 56. C. 29690.

AASSU RR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Rivne region (AASSU RR). F. 4. C. 7782.

AASSU RR 2 – AASSU RR. F. 4. C. 67427.

AASSU TR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Ternopil region (AASSU TR). F. 6. C. 18620.

AASSU TR 2 – AASSU TR. F. 6. C. 19401.

AASSU TR 3 – AASSU TR. F. 6. C. 27359.

AASSU CR – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Chernivtsi region. F. 5. C. 209. Vol. 2.

Bezemskyi H. (1999). The School of "Forest Devils". *Volyn* (Lutsk). January 23. (ukr.).

Bilas I. (1994). The repressive-punitive system in Ukraine (1917–1953). Kyiv: Lybid. 686 p. (ukr.).

Boiarchuk P. (1995). How Volyn Bandera supporters saved Rylsky. *Volyn* (Lutsk). June 15. (ukr.).

Vedenieiev D., Bystrukhin H. (2006). The Sword and the Trident. Intelligence and Counterintelligence of the Ukrainian Nationalist Movement and the UPA (1920–1945): monograph. Kyiv: Geneza. 408 p. (ukr.).

Vedenieiev D., Bystrukhin H. (2007). A fight without compromise. Confrontation between OUN Special Forces and Soviet Special Operations Forces. 1945–1980s: a monograph. Kyiv: KIS. 568 p. (ukr.).

Vedenieiev D., Bystrukhin H. (2008). "Insurgent intelligence acts accurately and bravely...". Documentary Heritage of the Special Forces of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. 1940s–1950s: a monograph. Kyiv: KIS. 568 p. (ukr.).

Viatrovych V. (2011). The Second Polish-Ukrainian War. 1942–1947. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. 288 p. (ukr.).

Halasa V. (2005). Our Life and Struggle. Memoirs. Lviv: Ms Publishing House. 272 p. (ukr.).

GDA SBU 1 – Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (GDA SBU). F. 5. C. 2796.

GDA SBU 2 – GDA SBU. F. 5. C. 5660.

GDA SBU 3 – GDA SBU. F. 5. C. 6081.

GDA SBU 4 – GDA SBU. F. 5. C. 25020.

GDA SBU 5 – GDA SBU. F. 5. C. 48139.

GDA SBU 6 – GDA SBU. F. 5. C. 50970. Vol. 1.

GDA SBU 7 – GDA SBU. F. 5. C. 50970. Vol. 2.

GDA SBU 8 – GDA SBU. F. 5. C. 67416.

GDA SBU 9 – GDA SBU. F. 5. C. 67418. Vol. 1.
GDA SBU 10 – GDA SBU. F. 5. C. 67418. Vol. 2.
GDA SBU 11 – GDA SBU. F. 5. C. 67426.
GDA SBU 12 – GDA SBU. F. 5. C. 67430.
GDA SBU 13 – GDA SBU. F. 5. C. 67443. Vol. 1.
GDA SBU 14 – GDA SBU. F. 5. C. 67449.
GDA SBU 15 – GDA SBU. F. 5. C. 67640.
GDA SBU 16 – GDA SBU. F. 5. C. 67815.
GDA SBU 17 – GDA SBU. F. 5. C. 67825. Vol. 2.
GDA SBU 18 – GDA SBU. F. 5. C. 68211. Vol. 1.
GDA SBU 19 – GDA SBU. F. 5. C. 68245. Vol. 2.
GDA SBU 20 – GDA SBU. F. 5. C. 68246.
GDA SBU 21 – GDA SBU. F. 5. C. 76047.
GDA SBU 22 – GDA SBU. F. 6. C. 8054.
GDA SBU 23 – GDA SBU. F. 6. C. 67439. Vol. 2.
GDA SBU 24 – GDA SBU. F. 6. C. 71184.
GDA SBU 25 – GDA SBU. F. 6. C. 75132.
GDA SBU 26 – GDA SBU. F. 6. C. 751333.
GDA SBU 27 – GDA SBU. F. 7. C. 4.
GDA SBU 28 – GDA SBU. F. 13. C. 372. Vol. 21.
GDA SBU 29 – GDA SBU. F. 13. C. 376. Vol. 57.
GDA SBU 30 – GDA SBU. F. 65. C. C-7442.
GDA SBU 31 – GDA SBU. F. 71. C. 99.

Hnyda P. (2016). *The Chaika Combat Unit*. Lviv: Bona Publishing House. 144 p. (ukr.).

DAVO – State Archive of the Volyn region. F. R-1. C. 11.

SARR 1 – State Archive of Rivne region (SARR). F. R-30. C. 16.

SARR 2 – SARR. F. R-30. C. 22.

SARR 3 – SARR. F. R-30. C. 24.

SARR 4 – SARR. F. R-30. C. 32.

SARR 5 – SARR. F. R-2771. C. 1349.

"For the Land and Freedom, for the Nation's Destiny!": Research, Documents, Testimonies (2017). *National Museum of Ukraine in World War II. Memorial Complex, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine*. Kyiv: Aerostat. 324 p. (ukr.).

Zasiekin V., Kots M. (2010). *Shelters (Bunkers) of Volhynia*. Lutsk: Volhynia Regional Printing House. 84 p. (ukr.).

Ivanchenko V. (2009). *A Flower in Red Hell: The Life of Liudmyla Foia*. Toronto; Lviv: Chronicle of the UPA. Vol. 8 (Series: Events and People). 128 p. (ukr.).

History of State Security Agencies in Volhynia: Documentary and Journalistic Publication. (2012). Lutsk: Initsial. 240 p. (ukr.).

Klymenko O. (2017). SB OUN(b) in Ternopil Region, 1942–1952. *Ukrainian National Liberation Movement in the 20th Century: History, Theory, Practice: Materials from the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference dedicated to the 75th anniversary of the formation of the Ukrainian Insurgent Army*. Ternopil. P. 155–166. (ukr.).

Kovalchuk V. (2006). *Activities of the OUN(b) and Zapillya UPA in Volhynia and Southern Polissya (1941–1944)*. Lviv; Toronto: Chronicle of the UPA. Vol. 7. (Library series). 512 p. (ukr.).

Kovalchuk V. (2008). Interrogation Protocols in the Document Management System of the Organization of Ukrainian Nationalists OUN(b) and the Ukrainian Insurgent Army (1940–1944). *Military History*. Issue 5. P. 75–80. (ukr.).

Kokhanska H. (2008). *Armed with Honor. Memoirs of an OUN-UPA Scout*. Lutsk: VMA "Teren". 376 p. (ukr.).

Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. Main series. Vol. 1: Volhynia and Polissia. German occupation. Book One: The Beginnings of the UPA: Documents and Materials. (1989). Toronto: Chronicle of the UPA. 256 p. (ukr.).

Chronicle of the UPA. New Series. Vol. 2: Volhynia and Polissia: UPA and Zapillya. 1943–1944: Documents and Materials. (1999). Kyiv; Toronto. 724 p. (ukr.).

Chronicle of the UPA. New Series. Vol. 8: Volhynia, Polissia, Podillia: The UPA and Zapillya. 1944–1946: Documents and Materials. (2006). Kyiv; Toronto. 1448 p. (ukr.).

Chronicle of the UPA. New series. Vol. 14: The UPA and the Rear in the PZUZ. 1943–1945: Unknown Documents. (2010). Kyiv; Toronto. 640 p. (ukr.).

Chronicle of the UPA. New series. Vol. 23: Zolochiv District of the OUN: Documents and materials of the Security Service 1944–1954. (2013). Kyiv; Toronto. 1320 p. (ukr.).

Marchuk I. (2009). *Commander of the UPA-North Dmytro Kliachkivskyi – "Klym Savur"*. Rivne: Publisher Oleg Zen. 168 p. (ukr.).

Materials and Documents of the Security Service of the OUN(b) in the 1940s. (2003). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 254 p. (ukr.).

National Relations in Ukraine in the 20th Century: Collection of Documents and Materials (1994). Kyiv: Naukova Dumka. 558 p. (ukr.).

Ohorodnyk V. (2009). Training of personnel in the reference departments of the Security Service of the OUN(b) in 1941–1951. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, Taras Shevchenko Kyiv National University. 281 p. (ukr.).

Patryliak I., Borovets M. (2010). *Ukraine during World War II: An Attempt at a New Conceptual Approach*. Nizhyn: M. Lysenko. 590 p. (ukr.).

Political Terror and Terrorism in Ukraine. 19th–20th Centuries. Historical Essays. (2002). Kyiv: Naukova Dumka. 952 p. (ukr.).

Romaniuk M. (2004). Contributions to the history of the security service of the Brody district leadership of the OUN in 1944–1946. *Vyzvolnyi Shliakh*. Book 1. P. 96–108. (ukr.).

Sodol P. (1995). *Ukrainian Insurgent Army, 1943–1949*. New York: Prologue. 199 p. (ukr.).

Starodubets H. (2006). *Ukrainian Insurgent Rear (second half of 1943 – early 1946): monograph*. Ternopil: Textbooks and manuals. 527 p. (ukr.).

Stepan Bandera in the Documents of the Soviet State Security Agencies (1939–1959) (2009). Kyiv: M. Serhiichuk Vol. 2. 640 p. (ukr.).

Stetsiuk H. (1992). *The Dark Days of Volhynia. 1941–1944, or the Unbuilt Monument: Memoirs of a Former Liaison Officer of the Regional Leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists*. Volodymyr-Volynskyi: Svitiaz. 128 p. (ukr.).

CSAPOU – Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. F. 1. C. 1693.

Motyka G. (2006). *Ukrainian Partisans 1942–1960. Activities of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army*. Warsaw: Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, RYTM Publishing House. 719 p. (pol.).

Trofymovych V., Trofymovych L.

**SPECIAL SERVICES OF THE OUN(B) AND UPA DURING THE PERIOD
OF FRONT-LINE ACTIVITIES AND ADAPTATION TO NEW CONDITIONS
OF STRUGGLE (1943 – 1945)**

Based on substantial factual material, a significant part of which is being introduced into scientific circulation for the first time, the authors characterize the activities of the special services of the OUN(b) and UPA in 1943–1945. The article emphasizes that this was the most difficult period in their development, as the rapid approach of the German-Soviet front forced the Ukrainian underground to urgently adapt to fighting in new conditions. It has been shown that significant efforts were directed toward expanding its material base, in which the Security Service (SB) played an important role. It has been established that, taking advantage of the chaos on the front lines, its combat units seized property needed for the underground in cities. Accumulating a “gold reserve”, SB participated in the collection of material assets from the clergy and the population and controlled the secrecy of the construction of underground warehouses and residential hideouts. It has been noted that while continuing the armed struggle against the German occupiers, it conducted negotiations with their allies who did not want to continue fighting, receiving weapons, ammunition, and supplies from them. It is proven that, under conditions of increased secrecy, the influence of the Security Service on the underground significantly increased. It has been established that the structure of its departments continued to be based on a territorial principle, but the staff of each unit depended on many circumstances and had regional characteristics. It is emphasized that, due to the need to preserve human resources for the planned anti-Soviet uprising, in the summer of 1944, measures were taken to disrupt mobilization into the Red Army. A new wave of reforms of the special services in 1945 was traced, when a significant number of underground activists and insurgents were transferred to legal status. In particular, intelligence work was strengthened, agents were recruited among fighter battalions (VB), and complex operational games were carried out with NKVD employees.

Keywords: OUN(b), UPA, Security Service, reference, special service, intelligence, intelligence agency.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 01.02.2026

Дата публікації: 24.04.2026